“लातूर जिल्ह्याच्या औद्योगिक विकासातील लघुउद्योगांची भुमिका: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास"

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेडच्या वाणिज्य विद्याशाखेतील पीएच.डी. (विद्यावाचस्पती) पद्वीसाठी सादर करावयाचा शोध प्रबंध

: संशोधक :

श्री. भिसे सौदागर सतीश

(एम.कॉम. एम.ए. (इंग्रजी, अर्थशास्त्र)

(डि.एस.एम., डि.एड्. बी.एड्.एम. एड्.)

: मार्गदर्शक:

प्रा. डॉ. आंबाड रामधन फकिरराव

विभाग प्रमुख, वाणिज्य विभाग

संभाजी महाविद्यालय, मुरुड,

ता. जि. लातूर

:: संशोधन केंद्र ::

शिवाजी महाविद्यालय, रेणापूर

ता. रेणापूर, जि. लातूर

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	घटक	पृष्ठ क्रमांक
१	प्रस्तावना	३-६
२	साहित्याचे पुनरावलोकन	७-८
३	संशोधनातील अंतर	९
४	संशोधनाचे महत्व	९
५	संशोधनाची उद्दिष्टे	१०
६	संशोधनाची गृहीतके	१०
७	संशोधन पध्दती आणि माहिती संकलन	१०-११
८	संशोधनाचा कालावधी	११
९	संशोधनाची व्याप्ती आणि मर्यादा	१२
१०	विषय मांडणी	१२-१३
११	संदर्भ ग्रंथ	१४

१) प्रस्तावना:

मानव हा इतर कोणत्याही प्राण्यापेक्षा 'बुध्दी, चातुर्य, कौशल्य, वगैरे बाबतीत अग्रेसर असणारा प्राणी आहे. त्याने आपल्या मूलभूत गरजा अन्न, वस्त्र, आणि निवारा यांच्या पूर्ततेसाठी धडपड केली आणि ती आजपर्यंत चालूच आहे. या धडपडीत मानवाने सतत परिश्रम करण्यावर जास्तीत जास्त भर दिला. श्रम आणि धडपड हे त्यांचे सततचे उदयोग त्याच्या सर्वागिण विकासाला सहाय्यभूत ठरले आहेत. मानवाच्या मुलभूत गरजांची पूर्तता करतानाच इतर दुय्यम प्रकारच्या गरजा- सुद्धा पूढे आल्या. मनाला निव्वळ आनंद मिळवून देणाऱ्या गरजांची मानवी मनाला सवय झाल्याने त्या दिशने अधिकाधिक प्रयत्न केले जाऊ लागले. आणि येथेच मानवाच्या श्रमाचे उद्योगात रूपांतर झाले. नविन उद्योग स्थापन करावा त्याचा विकास करावा किंवा एखादया उदयोगामध्ये कामगार म्हणून काम कराव असे विविध विकस प्रयत्न करण्यास सुरुवात झाली. उद्योगधंधे हा मानवाच्या विविध गरजा पूर्ण करणारे तसेच उदनिर्वाहाचे एक यशस्वी साधन ठरले. त्यामुळे मानवाच्या जीवनामध्ये उद्योग धंदयांना अनन्य साधारण " महत्व प्राप्त झाले. उद्योगधंदा व त्यातील असणारा मानवाचा दर्जा यानुसार त्याला पद व प्रतिष्ठा समाजात मिळू लागली. एकुण सदय स्थितीत उद्योगधंदे हे मानवी जीवनावर खोलवर परिणाम करत असल्याने त्याची माहिती सर्वप्रथम घेणे आवश्यक आहे.

उद्योग म्हणजे कच्च्या मालावर प्रक्रिया करून वापरायोग्य रूपांतर करण्याची प्रक्रिया होय. यामध्ये वस्तूचे उत्पादन प्रक्रिया, उत्खनन, प्रजनन, पशूपालन यांचा समावेश होतो. उत्पादित होणारा माल हा ग्राहकोपयोगी वस्तू असतो. ग्राहकोपयोगी वस्तू थेट ग्राहकाद्वारे वापरल्या जातात. तर भांडवली वस्तूंचा उपयोग उद्योगांच्या पुढील उत्पादनासाठी केला जातो.

उद्योग म्हणजे वस्तू उत्पादनाचा समूह होय. एकाच प्रकारच्या किंवा संबंधित वस्तूंचे उत्पादन करणारा समूह होय. उद्योगामुळे रूप उपयोगिता निर्माण होते. उद्योगामध्ये कच्च्या मालाचे रूपांत वापरायोग्य पक्क्या मालात केले जाते. यासाठी मानवी श्रम, यंत्रे व भांडवलाची आवश्यकता असते. सर्व औद्योगिक कार्य ही कारखान्यातून चालतात. काही लहान स्वरूपाची कामे घरामधून पूर्ण करता येतात थोडक्यात हे सर्व उद्योगाच्या आकारमानावर अवलंबून असते.

उद्योगांच्या विविध प्रकारांना चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी आणि अभ्यास करणे सोपे करण्यासाठी उद्योगाचे विविध श्रेणीमध्ये किंवा स्तरामध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते. अनेक शालेय पाठ्यपुस्तकांमध्ये केवळ तीन स्तरांची यादी असली तरी अधिक प्रगत पुस्तके उद्योगाचे पाच स्तरांमध्ये वर्गीकरण करतात. प्रत्येक स्तर रोमन अंकात खालील प्रमाणे दर्शवता येतात.

- **उद्योगाचे स्तर :**

(i) प्राथमिक उद्योग (पहिला स्तर)

प्राथमिक उद्योग हे निसर्गावर अवलंबून असतात. हा निसर्गाभिमूख उद्योग आहे. प्राथमिक उद्योगातून निर्माण झालेल्या उत्पादनावर दुय्यम उद्योग चालतात. प्राथमिक उद्योगाचे कृषी उद्योग, उत्खनन,उद्योग आणि जैविक उद्योग असे तीन उपप्रकार पडतात.

उदा. शेती, रोपवाटिका, पशुसंवर्धन, वनशेती, रेशीम उद्योग, खनिज तेल काढणे, ख खनिजे बाहेर काढणे.

(ii) दुय्यम उद्योग (दूसरा स्तर) :

दुय्यम उद्योग हे प्राथमिक उद्योगावरती अवलंबून असतात. कच्च्या मालाचे पक्क्या रूपांतर करण्याचे उद्योग दुय्यम उद्योगात येतात. कच्च्या मालापासून मक्क्या मालात रूपांतर झाल्यामुळे वस्तूंचे मूल्य वाढते. म्हणून 'मूल्यवर्धित' हा शब्द काही वेळा प्रक्रिया केलेल्या आणि उत्पादित वस्तूंना लागू केला जातो. उत्पादन उद्योग व बांधकाम उद्योग असे दुय्यम उद्योगाचे दोन उपप्रकार पडतात.
उदा. कापड उद्योग, साखर उद्योग, कागद उद्योग, इमारत, धरणे, पुल, रस्ते, बोगदे इ. बांधकाम उद्योग इ.

(iii) तृतीय उद्योग (तिसरा स्तर)

या उद्योगांना सेवा उद्योग असेही म्हणतात. हे प्राथमिक व दुय्यम उद्योगांना हे उद्योग विविध सेवा पूरवतात. यामध्ये वाहतूक, विमा, बैंकिंग हे पारंपारिक व आधुनिक उद्योगांत निवास उद्योग व उपहारगृहे, पर्यटन उद्योग, करमणूक उद्योग इ. समावेश होतो.

(iv) चतुर्थ उद्योग (चौथा स्तर)

चतुर्थ उद्योग हे संशोधन आणि प्रशिक्षणासह माहितीच्या निर्मिती आणि हस्तांतरणासाठी आहेत. अनेकदा माहिती उद्योग म्हणून ओळखले जातात. या पातळीवर तंत्रज्ञान आणि इलेक्ट्रॉनिक प्रदर्शन आणि माहितीचे प्रसारण यातील प्रगतीमुळे लक्षणीय वाढ झाली आहे.

(v) पंचम उद्योग (पाचवा स्तर)

हा उद्योग प्रकार असा आहे जे की, औद्योगिक आणि सरकारी निर्णय प्रक्रिया नियंत्रीत करतात. या स्तरामध्ये उद्योजक आणि व्यवस्थापन तसेच उद्योजक आणि सरकारमधील निवडून आलेले अधिकारी यांचा समावेश होतो. या स्तरावर धोरणे आणि कायदे बनवले जातात.

➢ भारतातील लघु उद्योग

लघु उद्योग हे श्रमकेंद्रीत असले तरी कमी भांडवलाची आवश्यकता असते. लघु उद्योग हे एकतर उत्पादन उद्योग किंवा सेवा प्रदाते असू शकतात. लघु उद्योगांमध्ये छोट्या उद्योगांचा समावेश असतो. जे लहान यंत्रसामुग्री आणि काही कामगार आणि कर्मचाऱ्यांच्या मदतीने वस्तू तयार करतात किंवा सेवा देतात.

भारतातील लघु उद्योग हे भारतीय अर्थव्यवस्थेची जीवनरेखा आहेत. ते अनेक कुशल कामगारांना नोकरीची संधी देतात. लघु उद्योग हे आर्थिक आणि सामाजिक दृष्टीकोनातून महत्वाचे आहेत.

भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी प्रचंड मागणी आणि संधीमुळे हे उद्योग फुलत आहेत. काही लघु उद्योगही वस्तूंची निर्यात करत आहेत. त्यामुळे भारतात विदेशी चलने येत आहेत. भारतात जवळपास निम्मी उत्पादने (४५-५५%) लहान आणि मध्यम उद्योगांमधून पाठवली जातात. विक्रेत्यांच्या मागणीमुळे काही बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनासुध्दा काही लघु उद्योग निर्माण करावे लागले आहेत.

भारत सरकारकडे कंपनी करत असलेल्या गुंतवणुकीच्या आणि त्यातून मिळणारा महसूल या संदर्भात लघु उद्योगांचे उत्पादक उद्योग, सहाय्यक उद्योग व सेवा उद्योग अशा तीन प्रकारात वर्गीकरण करता येते.

i) उत्पादक उद्योग :

या उद्योगात वस्तूंचे उत्पादन हे एकतर वापरासाठी किंवा प्रक्रिया उद्योगात वापर करण्यासाठी तयार करतात. या प्रकारचे लघु उद्योग सामान्यतः वैयक्तीकरित्या स्थापन केलेले असतात.

उदा. यंत्रमाग उद्योग, अभियांत्रिकी उद्योग, अन्न प्रक्रिया उद्योग.

ii) सहाय्यक उद्योग :

सहाय्यक लघु उद्योग हे मोठ्या उद्योगांना उत्पादनासाठी आवश्यक लहान-लहान वस्तू अथवा यंत्राचे उत्पादन घेतात.

उदा. आय-फोन ही जगातील एक नामांकित मोबाईल कंपनी आहे. ती आपल्या मोबाईलचा डिस्प्लेचे उत्पादन स्वतः घेत नाही. तर ते इतर कंपनींना डिस्प्ले तयार करण्याची ऑर्डर देते.

iii) सेवा उद्योग :

सेवा उद्योगांमध्ये दुरुस्तीची दुकाने आणि देखभाल उद्योग यांचा समावेश होतो. या प्रकारच्या उद्योगाव्यतिरिक्त फीडर उद्योग, खाण उद्योग यांचा ही समावेश होतो.

➢ महाराष्ट्रातील लघु उद्योग

लघु उद्योग क्षेत्रात लघु उद्योग उपक्रम आणि लघु सेवा उद्योग आणि व्यवसाय (उद्योग संबंधित) उपक्रम (SSSBES) यांचा समावेश होतो. या उद्योगांची संबंधित जिल्हा उद्योग

केंद्रामध्ये (DICS) नोंदणी ऐच्छिक आधारावर केली जाते. त्यामुळे हे शक्य आहे की कोणत्याही वेळी सेक्टरमध्ये नोंदणीकृत तसेच अनोंदणीकृत उद्योग असतील. म्हणून नोंदणीकृत लघु उद्योग क्षेत्र आणि नोंदणीकृत नसलेल्या लघुउद्योग क्षेत्राचा समावेश असलेल्या एकुण लघु उद्योग क्षेत्राच्या संरचनेची बेंचमार्क माहिती मिळावी म्हणून याविषयी अधिक तपशिलवार चौकशी करणे आवश्यक झाले आहे. एकुण लघु उद्योग क्षेत्राच्या विविध परिसीमांचा अंदाज घेण्यासाठी तिसऱ्या जनगणनेतील कार्यपध्दतीत योग्यरित्या तयार करण्यात आली होती

लघु उद्योगात ८,०३,५६८ कर्मचारी म्हणजे ७.६४% लोक काम करतात. SMA च्या तिसऱ्या जनगणनेनुसार २,८२,२६,९९८ लाख म्हणजे भारताच्या एकुण लघु उद्योगाच्या १४.५३% एकुण उत्पादनात महाराष्ट्र योगदान देते.

४) लातूर जिल्ह्यातील लघुउयोग :

लातूर जिल्ह्याच्या आर्थिक विकासात लघु उद्योगांची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. १ एप्रिल - २०१५ ते ३१ मार्च २०२२ पर्यंत १४३० एकुण लघु उद्योग होते. ज्याने १७,२१४ लोकांना रोजगाराच्या संधी निर्माण केल्या. या सर्व लघु उद्योगांनी मिळून केलेली एकुण गुंतवणूक रु. ९३,०८९ लाख असून, उत्पादन उद्योगाकडून ७६,६८० लाख आणि सेवा उद्योगाकडून १६,४०९ लाख एवढी गुंतवणूक केलेली आहे.

या उद्योगांमध्ये अन्न प्रक्रिया उद्योग, प्लास्टिक उद्योग, वस्त्र आणि कापड उद्योग, चामडे उद्योग,पोलाद निर्मिती उद्योग इ. समावेश आहे.

भारतीय सर्वेक्षणात असेही दिसून आले की उद्योजक महाराष्ट्रात लघु उद्योग सुरू करण्यास उत्सूक आहेत. कारण राज्य सरकार उद्योग सूरू करण्यासाठी अनुकुल धोरणे आणि प्रोत्साहनासह अनेक सवलती देत आहे.

२) साहित्याचे पुनरावलोकन :

i) Ganapathy S. Natarajan and David A Wyrick (2011)

बहुतेक सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांना काही सहाय्यक योजनांद्वारे आर्थिक मदत मिळणे अपेक्षित असते. माहिती, सल्ला, आर्थिक सहाय्य आणि सतत अभिप्राय प्रदान करण्यात ते किती चांगले कार्य करतात, यावर आधारित विविध समर्थन फार्यक्रमांचे मूल्यमापन केले गेले. चांगल्या सहाय्यक योजनांमुळे सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांच्या कामगिरीवर परिणाम झाला आणि त्यात सुधारणा झाली. सार्वजनिक क्षेत्रातील खरेदीमुळे सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांमध्ये शाश्वत पध्दतींना चालना मिळाली आणि त्या बदल्यात स्थानिक आणि प्रादेशिक अर्थव्यवस्थेला मदत झाली. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांकडे आर्थिक सामर्थ्य असल्याने सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाच्या तळागाळापर्यंत सुधारणा होत असल्याने शाश्वत विकास हे व्यवहार्य आणि आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य म्हणून पाहिले गेले.

ii) Gisha P. Mathai (2015):

यांनी भारतातील सुक्ष्म उद्योगांमधील आव्हाने आणि समस्या आर्थिक वाढीचे वर्तमान स्थिती यावरील त्यांचा अभ्यास केला. भारतातील सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांना भेडसावणाऱ्या समस्येचे परिक्षण करणे हा त्यांचा अभ्यासाचा हेतू आहे. सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांना भेडसावणाऱ्या समस्या म्हणजे बॅंकाकडून कर्ज सुविधांचा अभाव, पायाभूत सुविधांची समस्या, कच्च्या मालाची अनुपलब्धता, तंत्रज्ञानांचा अभाव, प्रशिक्षणाचा अभाव, व्यवस्थापकिय आणि तांत्रिक दोन्ही कौशल्यांचा अभाव, कामगार कायदयांचा अभाव, मोठ्या कंपन्यांची स्पर्धा इ. आहेत.

या समस्यांवर मात करण्यासाठी प्रशिक्षण आणि विकास जागृती कार्यक्रम, संशोधन आणि विकास सुविधा, बैठक सल्लागार इत्यादींची अमलबजावणी करणे आवश्यक असल्याचे त्यांनी सूचवले.

iii) बलदेव बी. काकडे आणि डॉ. तुषार चौकधरी (२००८) :

यांनी भंडारा जिल्हयातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांच्या समस्यांवर अभ्यास केला. भंडारा जिल्हयात हा अभ्यास करण्यात आला. भंडारा जिल्हयातील लघु उद्योगांना भेडसावणानाऱ्या समस्या शोधणे हा या अभ्यासाचा उद्देश आहे. संशोधकाने निवडलेल्या एकुण १७५ सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगापैकी प्रत्येक तालुक्यातून २५ सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग निवडले गेले. त्यांच्या माहितीचे विश्लेष वर्णनात्मक आकडेवारी वापरून करण्यात आले.

iv) प्रवीण कुमार बी. (२०१३)

यांनी 'सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग आव्हाने आणि पुढे जाण्याचा मार्ग' या विषयावरील 1 त्यांच्या अभ्यासात सर्जनशीलता, नपल्पना आणि उद्योजकता है उपड पेले आहेत. जागतिक आणि देशांतर्गत मंदी असूनही भारतीय अर्थव्यवस्थेचे उदारीकरण आणि खुलेपणा हा पाखाण्याजोगा आहे. गुम, लघु आणि मध्यम उद्योगांनी उच्च विकास दर नोंदवता पलूंचे उत्पादन रोजगार आणि निर्यातीतील पाद यांचे GDP मध्ये उल्लेखनीय योगदान आहे.

तथापि त्यांनी निष्कर्ष असा काढला आहे की, मुद्दन, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्राला मोठ्या आणि बहुराष्ट्रीय संस्थांकडून खूप मोठ्या प्रमाणात स्पर्धेला सामोरे जावे लागत आहे. त्यांनी असेही सूचवले की, त्यांना आधुनिक तंत्रज्ञानासह पुरेसा वित्तपुरवठा करून चांगल्या दर्जाचे उत्पादन करावे लागेल.

v) UNIDO IDR (2022):

कोविड १९ संकटाने हे दाखवून दिले आहे की, उत्पादन हा आपल्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. तरीही, हे आमच्या उत्पादन प्रणालींना अचानक झालेल्या पपयांसाठी असुरक्षितता देखील दर्शवते. पुर्नप्राप्ती होण्यासाठी साथीच्या रोगाचा औद्योगिक क्षेत्रावर कसा परिणाम झाला आहे. हे समजून घेणे. महत्वाचे आहे. इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेंट रिपोर्ट २०२२ हा देशाला, उद्योगांना आणि फर्म स्तरावर पुरावे प्रदान फरून संकटांच्या परिणामांचे दस्तऐवजीकरण करून आणि त्याच संदर्भातील लवचिकता आणि असुरक्षिततेच्या चालकांचे परिक्षण करून या चर्चेला हातभार लावतो. या अहवालात दस्तऐवजीकरण फेलेले निष्कर्ष सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट गोल (SDG) च्या केंद्रियतेची जोरदार पुष्टी करतात. शावत विकासासाठी २०३० पर्यंतचा अजेंडा साध्य करण्यासाठी UNIDO च्या आदेशाची काळजी घेत आहेत.

३) संशोधनातील अंतर :

प्रचलित साहित्याचे पुनरावलोकन हे कोणत्याही संशोधनाचा पाया असतो. मुलभूत संशोधनाच्या सुरवातीच्या टप्प्यांवर संशोधकाने संबंधित साहित्यातून जावे लागते. विद्यमान साहित्याचा आढावा घेतल्यानंतर पुढील संशोधनातील अंतर आढळून आले आहे.

१) लातूर जिल्ह्यातील लघुउद्योगांच्या विकासाचा कोणताही अभ्यास झालेला नाही.

२) लातूर जिल्ह्यातील लघुउद्योगांच्या विकासावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास झालेला नाही.

३) लातूर जिल्ह्यातील लघुउद्योगांना भेडसावणाऱ्या समस्यांबाबत कोणताही महत्वपूर्ण अभ्यास झालेला नाही.

४) लातूर जिल्ह्यातील लघुउद्योगांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करण्यात आलेले नाही.

५) लातूर जिल्ह्यातील लघुउद्योजकांच्या मानसिकतेचा महत्वपूर्ण अभ्यास केला गेला नाही.

४) संशोधनाचे महत्व :

लघुउद्योग क्षेत्र हे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा सर्वात महत्वाचा भाग आहे. भारताच्या आर्थिक विकासात लघुउद्योग महत्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. परंतु या लघुउद्योगांचे यशस्वीपणे अस्तित्व टिकवण्यासाठी सर्वात महत्वाचा भाग म्हणजे त्यांच्या आर्थिक आणि गैर-आर्थिक गरजा पूर्ण करणे होय. वित्त हे इतर सर्व समस्यांचे मूळ आहे. प्रत्येक क्षेत्राच्या सुरुवातीच्या आणि वाढीच्या टप्प्यासाठी वित्त आवश्यक आहे. सरकारी आर्थिक कर्ज देणा-या संस्थांनी या क्षेत्रासाठी कर्ज देण्यासाठी पुढाकार घ्यावा लागेल. जेणेकरून या क्षेत्राचा विकास होऊन अधिक रोजगार आणि मालमत्ता निर्माण होईल.

लातूर जिल्ह्यातील लघु उद्योगांना कोणत्या समस्या भेडसावत आहेत. याचा अभ्यास करण्याची गरज आहे. लातूर जिल्ह्यातील लघु उद्योजकांच्या जागरुकता पातळीचा अभ्यास करण्याची गरज आहे. यामुळे त्यांना लातूर जिल्ह्यातील त्यांची आर्थिक स्थिती अधिक उंचावण्यास मदत होईल.

सरकार लघु उद्योग क्षेत्राला आर्थिक आणि बिगर आर्थिक सहाय्य केवळ वस्तूंचे उत्पादन वाढविण्यासाठीच नाही तर लघु उद्योगांच्या विविध क्षेत्रात रोजगारांच्या संधी वाढविण्यासाठी करत आहे.

अशा प्रकारे हा अभ्यास लातूर जिल्ह्यातील सर्व लघु उद्योगांसाठी आणि इतर भागधारकांसाठी फायदेशीर ठरेल. म्हणून हा अभ्यास आवश्यक आहे.

५) संशोधनाची उद्दिष्टे:

संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१) लातूर जिल्ह्यातील लघु उद्योगांचा शोध घेणे.

२) लातूर जिल्ह्यातील लघु उद्योगांच्या विकासावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे.

३) लातूर जिल्ह्यातील लघु उद्योगांमध्ये शासकीय योजनाबाबतच्या जाणीव जागृतीचा अभ्यास करणे.

४) लातूर जिल्ह्यातील लघु उद्योगांच्या विविध समस्यांचा शोध घेणे.

५) लातूर जिल्ह्यातील लघु उद्योगांच्या विविध समस्या वर उपाययोजना सुचवणे.

६) लातूर जिल्ह्यातील लघु उद्योगांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करणे.

६) संशोधनाची गृहीतके:

संशोधनाची उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी अनेक शून्य गृहीतके विकसित केली गेली आहेत. आणि त्यांची प्रायोगिक रित्या चाचणी केली गेली आहे. विस्तृत व्याप्तीसह शून्य गृहीतके खालील प्रमाणे दिले आहेत.

१) लातूर जिल्ह्याच्या औद्योगिक विकासात लघुउद्योग भर घालतात.

२) लातूर जिल्ह्यातील लघुउद्योजकांमध्ये शासकीय योजना बद्दल पुरेशी माहिती नाही.

३) लातूर जिल्ह्यातील लघुउद्योगांवर विविध घटकांचा परिणाम होतो.

४) लातूर जिल्ह्यातील लघुउद्योग उद्योजकांना विविध समस्या जाणवतात.

५) लातूर जिल्ह्यातील लघुउद्योगांमुळे रोजगार आणि स्वयंरोजगारात वाढ झाली आहे

७) संशोधनाची पध्दती :

- **नमुन्याचा आकार :**

प्रस्तावित अभ्यासासाठी लातूर जिल्ह्यातील सर्व १० तालुके निवडेले आहेत. लातूर जिल्ह्यात पुढील तालुके आहेत:

१) लातूर २) अहमदपूर ३) औसा ४) उदगीर ५) चाकूर

६) जळकोट ७) निलंगा ८) देवणी ९) शिरूर अनंतपाळ १०) रेणापूर इ.

अंदाजे १४३ प्रतिसादकर्त्यांकडून यादृच्छिकपणे माहिती गोळा केली जाईल.

- **नमुना निवडीचे तंत्र :**

प्रस्तावित अभ्यासासाठी बहुपर्यायी यादृच्छिक नमुने घेण्याचे तंत्र वापरले जाईल. लातूर जिल्ह्यातील १० तालुक्यांमधून ही माहिती संकलित केली जाणार आहे. पहिल्या टप्प्यावर लातूर,

रेणापूर, औसा, निलंगा, अहमदपूर तालुक्यांची निवड केली जाईल. दुस-या टप्प्यावर उदगीर, चाकूर, जळकोट, देवणी, शिरुर अनंतपाळ तालुक्यांची निवड केली जाईल.

- **माहितीचे स्त्रोत:**

प्राथमिक माहिती संरचित प्रश्नावली, मुलाखत आणि निवडक १४३ उत्तरदात्यांकडून निरीक्षणाद्वारे गोळा केली जाईल. उत्तरदात्यांशी वैयक्तिकरित्या संपर्क साधला जाईल आणि त्यांच्या मदतीने माहिती गोळा केली जाईल.

- **सांख्यिकी साधने आणि तंत्रे :**

विविध सांख्यिकिय तंत्राचा वापर सरासरी, टक्केवारी, गुणोत्तर, तुलना, चल तयार करण्यासाठी आणि निष्कर्ष काढण्यासाठी केला जाईल.

लातूर जिल्हयातील १० तालुक्यांचा समावेश आहे. या सर्व तालुक्यांमध्ये लघु उद्योग आहेत. लातूर जिल्हयात ३१ मार्च २०२२ पर्यंत १४३० नोंदणीकृत लघुउद्योग आहेत.

लातूर जिल्हयात सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांचे लातूर, रेणापूर, औसा, निलंगा, अहमदपूर हे ५ मोठे तालुके आहेत. या ५ तालुक्यात लातूर जिल्हयातील जवळपास ७०% सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग आहेत.

लातूर जिल्हयात सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग सर्व तालुक्यांमध्ये आहेत. या सर्व तालुक्यांची निवड करण्यात आली आहे. या सर्व १० तालुक्यांमधील एकुण १४३० लघु उद्योग कार्यरत आहेत. त्यातील एकूण लघु उद्योगांच्या १०% म्हणजे १४३ लघु उद्योगांवर हा अभ्यास केला जाणार आहे. लघु उद्योजकांकडून माहिती गोळा केली जाईल. आवश्यक माहिती ही प्राथमिक आणि दुय्यम दोन्ही स्त्रोतांद्वारे गोळा केली जाईल.

- **प्राथमिक माहिती :**प्राथमिक माहिती प्रश्नावलीद्वारे, निरीक्षणाद्वारे, मुलाखतीद्वारे आणि नमुना प्रतिसादकर्त्यांकडून माहिती गोळा केली जाईल. लघु उद्योजक आणि कर्मचारी तसेच लाभार्थ्यांकडून माहिती संकलित केली जाईल.
- **दुय्यम माहिती :**

दुय्यम माहिती पुस्तके, लेख, मासिके, जर्नल्स, जिल्हा उद्योग केंद्र (DICS), MSME संस्था, लघु उद्योजकांचे वार्षिक अहवाल, सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्रांशी संबंधित विविध वेबसाइटस आणि इतर स्त्रोतांकडून गोळा केली जाईल.

८) संशोधनाचा कालावधी :

लातूर जिल्हयाच्या औद्योगिक विकासातील लघु उद्योगांची भूमिका अभ्यासताना मागील ७ आर्थिक वर्षातील (२०१५-१६ ते २०२१-२२) मधील माहिती संकलित करण्यात येणार आहे.

९) संशोधनाची व्याप्ती आणि मर्यादा :

१) संशोधकाने लातूर जिल्ह्यातील १० तालुक्यांमधील १४३ लघु उद्योगांचा अभ्यास करण्यासाठी त्यांच्या विकासाशी संबंधित सर्व क्षेत्रे समाविष्ट करण्याचा निर्णय घेतला आहे.

२) प्रश्नावलीद्वारे गोळा केलेली माहिती पूर्व ग्रहापासून मुक्त असू शकत नाही.

३) अभ्यास हा २०१५-१६ ते २०२१-२२ या ७ आर्थिक वर्षांच्या कालावधीसाठी मर्यादीत आहे.

४) हा अभ्यास लातूर जिल्ह्यातील लघु उद्योगांमधील १४३ नमुन्यापुरता मर्यादीत आहे.

५) हे संशोधन फक्त लातूर जिल्ह्यातील लघु उद्योगांपुरते मर्यादीत असेल. यात सुक्ष्म आणि मध्यम उद्योगांचा समावेश नाही.

६) या संशोधनातून काढलेला निष्कर्ष फक्त लातूर जिल्ह्यासाठी लागू असेल.

१०) विषय मांडणी :

"लातूर जिल्ह्याच्या औद्योगिक विकासातील लघु उद्योगांची भूमिका एक विश्लेषणात्मक अभ्यास." असे शीर्षक असलेल्या सध्याच्या अभ्यासात ६ प्रकरणांत सादर केले जाईल. ते खालील प्रमाणे विस्तृत केले आहेत.

१. प्रकरण पहिले: प्रस्तावना

या प्रकरणामध्ये उद्योगाची प्रस्तावना, अर्थ, उद्योगांचे वर्गीकरण, लघुउद्योगाची प्रस्तावना, त्यांच्या व्याख्या,लघुउद्योगांचे प्रकार, उभारणीचे टप्पे, त्यांचे वैशिष्टे,त्यांचे महत्त्व,त्यांचे फायदे, लघुउद्योगांसमोरील आव्हाने, संशोधन समस्या, संशोधनालीत अंतर, संशोधनाचे महत्त्व,संशोधनाचे महत्त्व, संशोधांची उद्दिष्टे, संशोधांची गृहितके, संशोधन पद्धती व माहिती संकलन, संशोधन कालावधी, संशोधांची मर्यादा, प्रकरण योजना यांचा आढावा घेतलेला असेल.

२. प्रकरण दुसरे: संशोधन साहित्याचा आढावा

या प्रकरणामध्ये भारतातील लघु उद्योग, महाराष्ट्रातील लघु उद्योग आणि लातूर जिल्ह्यातील लघु उद्योग यांच्या संदर्भातील साहित्याचा अभ्यास करण्यात येणार आहे. या बाबतीत प्रकाशित झालेल्या विविध संशोधन लेखांचा, मान्यवरांच्या व्याख्यानांचा, लघुउद्योगांच्या विकासाबाबत स्थापन झालेल्या विविध समित्यांच्या अहवालांचा तसेच लघुउद्योगांचा विकास व विस्तार याबाबत महत्वपूर्ण लेखांचा आढावा घेण्यात येणार आहे.

३. प्रकरण तिसरे: लातूर जिल्हयाची पार्श्वभूमी

या प्रकरणात लातूर जिल्हयाचे सविस्तर विश्लेषण करण्यात येणार आहे. यामध्ये लातूर जिल्हयाची वैशिष्टये, भौगोलिक माहिती, क्षेत्रफळ, लोकसंख्या, स्त्री-पुरुष संख्या, जिल्हयाचे उत्पन्न, वने, जमिनीचा प्रकार, पिके व पिक पध्दती, वाहतूक व दळणवळण, बँका, पर्यटन स्थळे याविषयी माहिती नमुद केली जाणार आहे.

४. प्रकरण चौथे: लातूर जिल्हयातील लघु उद्योगांची कामगिरी

या प्रकरणामध्ये लघु उद्योगासाठीचे सरकारी धोरणे, प्रोत्साहन योजना व सवलती यांचा अभ्यास केलेला असेल. तसेच भारतातील लघुउद्योगांची स्थिति, महाराष्ट्रातील लघु उद्योगांची स्थिति, मराठवड्यातील लघुउद्योगांची स्थिति, लातूर जिल्हयातील लघु उद्योगांची स्थिति, लातूर जिल्हयातील लघु उद्योग क्षेत्र, कोविड-19 दरम्यान आणि कोविड-19 नंतर लघु उद्योगांनसमोरील आव्हाने यांचा आढावा घेण्यात आलेला असेल.

५. प्रकरण पाचवे: माहितीचे संकलन व विश्लेषण

या प्रकरणात संशोधन समस्या, नमुन्याचा आकार, नमुन्याची रचना, माहितीचे स्त्रोत, माहितीचे विश्लेषण आणि अर्थ लावण्यासाठी वापरले जाणारे संशोधन तंत्र याचा समावेश असेल. मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण हे तक्त्यांच्या व आलेखाच्या माध्यमाने मांडले जाणार आहे. गृहीतांची चाचणी देखील केली जाणार आहे.

६. प्रकरण सहावे: निष्कर्ष आणि शिफारशी

या शेवटच्या प्रकरणात प्रस्तुत संशोधन अध्ययनाचा सारांश असेल. तसेच निष्कर्षाची मांडणी केलेली असेल. लातूर जिल्हयाच्या आर्थिक विकासात लघु उद्योगांची भूमिका सुधारण्यासाठी काही उपाय सुचवले असतील, तसेच काही महत्वपूर्ण शिफारशी केलेल्या असतील.

११) संदर्भ ग्रंथ :

१) गिशा पी.मिथाई (२०१५) : "भारतातील MSME मधील आव्हाणे आणि समस्या" ग्रंथ

२) बलदेव बी.काकडे (२०१८) : "भंडारा जिल्ह्यातील MSME च्या समस्या आणि संभावना"

३) प्रवीण कुमार बी. (२०१२) : "MSME चॅलेंजेस फेस ॲण्ड द फॉरवर्ड" रिसर्च पेपर

४) सुरेंद्र गाडे (२०१८) : "आर्थिक वाढीमध्ये MSME ची भूमिका : भारतीय दृष्टीकोनाचा अभ्यास"

५) देसलची उद्योजकता आणि लघूउद्योग, हिमालय पब्लिकेशन-२

वेबसाइट्स :

1) http:// msme.gov.in
2) www.wikipedia.org
3) www.lendingkart.com
4) www.outlookindia.com
5) www.unido.org
6) wwwq.edu.gov.mb.ca
7) www.shodhganga.inflibnet.ac.in
8) http://demsme.gov.in
9) http://udyamregistration.gov.in
10) www.indiabudget.gov.in

संशोधक

श्री. भिसे सौदागर सतिश

मार्गदर्शक

Dr.Ambad R.F
Research Supervisor
Sambhaji College Murud
Dist.Latur